

BETHLEN GÁBOR
FEHÉRVÁRI SÍREMLÉKE
és
ALAPÍTVÁNYA.

SZILÁGYI SÁNDOR
RENDES TAGTÓL.

OLVASTATOTT A MAGYAR TUD. AKADEMIA II. OSZTÁLYÁNAK
1884 MÁRCZIUS 10-ÉN TARTOTT ÜLÉSÉBEN.

BUDAPEST
KIADJA A MAGY. TUD. AKADEMIA
1884

BETHLEN GÁBOR

FEHÉRVÁRI SÍREMLÉKE ÉS ALAPÍTVÁNYAL

Nem egy példa van rá történetírásunkban, hogy újabban felfedezett okiratok elfogadott és általánossá vált ítéleteket, nézeteket megváltoztattak, — s az sem példátlan, hogy egyik másik történetíró korábbi ítéleteit kiigazítja. Ezt akarom én ma tenni tek. Akadémia s hogy épen e helyen teszem, azt, nem a tárgy fontossága igazolja, hanem a személy előkelő állása, a ki értekezésem egyik részének tárgyát képezendi.

Mindnyájan Kemény Jánosnak az emlékirónak szájával beszélünk, a kik azt állítottuk, hogy I. Rákóczy György megkárosította a gyulafejevári iskolát azzal, hogy a Bethlen Gábor által ennek hagyományozott összeget kölesön felvette és soha vissza nem fizette. Ha még csak magam állanék ez ítélettel egyedül, ha az összes magyar történetírás nem ugyanazt mondta volna, nem fárasztanám Önök türelmét. Igaz, mindnyájunknak megvan az a mentsége, hogy feltettük, hogy Kemény az egykorú író, Rákóczy belső embere, mindenható tanácsosa, főhadvezére nem állított volna ilyesmit, ha bizonyosan nem tudta volna. És most az erre vonatkozó oklevelek feltalálása után emlékirata szavait latolva, látom, hogy egész határozottan nem is mondta, csak annyit állított, hogy ő „nem emlékszik“, hogy Rákóczy a kölesönt visszafizette volna. Lehet, hogy nem emlékezett, vagy hogy 20 évvel a dolog megtörténte után elfeledte, hogy a pénz ő előtte fizettetett vissza.

Azonban térjünk a tárgyra. De Önök engedelmeivel e hagyaték kérdésének tárgyalása előtt megpróbálom összeállítani az adatokat, melyek Bethlen Gábor síremlékére

vonatkoznak, minthogy e kettő, t. i. síremlék és az iskolai hagyaték tárgyalása különben sem választható el egymástól.

I.

Bethlen Gábor „monumentumáról“ két emlékiratban találunk mindössze is csak néhány sorra terjedő adatot. Kemény felemlíti — mit különben végrendeletéből is tudunk — hogy temetésére és monumentumi epitaphiumra is külön nagy összeget hagyott, továbbá, hogy „koporsóját maga életében meghozatta és contemplálta jó ideig.“ Ellenben Nagy Szabó Ferencz azt mondja hogy „a gubernator Lengyelországból oly koporsót és falba rakni való monumentumot hozata, hogy Erdélyben olyan soha nem láttatott senkitől. Károli Susanna fejedelemasszonynak is hasonlót igen nagy hatalmas kincsesel. A magok képei is ki vagyon alabástromkőből faragva. Itt immár — sóhaj! a szombatos Szabó — gondolj valamit, ha istenes lélek lakik benned: miért érdemesebb a templomba a Bethlen Gábor kőből kifaragott képe, hogy ott álljon emlékeztetre, hogynem mint az isten szentek képe?“

Ez emlékiratokból tehát az kétségtelenné lesz, hogy a „monumentum“ nagyszerű s abban Bethlen képe alabástromból kifaragva szemlélhető volt. Fejérvártt minden ember látta, de leírni senki sem tartotta szükségesnek. Pedig kár. Mert abból a márványhalmazból, mely a fehérvári cziinteremben összezúzva egy halomban hever, többé senki sem fogja összeállíthatni.

Hanem hát még sem kell lemondani a reményről, hogy ez emléket hasonmásban fogjuk szemlélhetni, mert biztos adatunk van, hogy arról létezett egykorú kép. A sárospataki főiskola egyik colligatumában (a Dadai-félében) őriznek egy „Majuma“ (Ünnepély) című alkalmi költeménynek egy eddigelé egyetlen — fájdalom, nem teljes — példányát, melyet a honigdorfi származású Maconius János írt 1630-ban s még azon évben Fejérvártt Effmurdtnál ki is nyomtatott.¹

¹ A Szabó Károly által felfedezett könyv címe: „Majuma, Epomate humilis venae exornata, atque Viro Generosiss. necnon

E munka eredetileg 8 levélből állt, de abból csak 7 maradt fenn: a nyolcadik, mely az emlékek mintájának rajzát foglalta magában, hiányzik. A versek Budovinszky Simon Péter lengyel lovagról vannak írva s neki is vannak ajánlva, Budovinszkyt Bethlen Lengyelországból hozatta, bejáróvá s főlovászmesterré tette. De Budovinszky értett a számtanhoz, várak, erődök készítéséhez s az építészethez is. Sőt mint ügyes rajzoló és mintázó is kitüntette magát; az udvarnál úgy látszik épen sokoldalúsága s ügyessége miatt igen kedvelt egyén volt.

S épen azért a castrum doloris elkészítését reá bízta.

Bethlen végrendeletében, melynek elejét maga írta, de végét már csak tollba mondta, temetésére tízenyolcz ezer forintot hagyott, s külön a szolgáló papoknak 1200-at. Az elsőből kellett az ő és neje emlékének kitelni: a koporsó már akkor készen kéznél volt. Nagy Szabó szerint a monumentum Lengyelországban készült, de a tervet hozzá Budovinszky készítette. Ugyan ő érezből ezenkívül egy mintát is alkotott. A brandenburgi választónak Katalin testvérének követői Koszpoth vezetése alatt már a temetés után érkeztek meg, s az érezből készült drága mintát Budovinszky nekik ajándékozta, hogy vigyék magukkal haza Poroszországba.

Maconiusnak erre vonatkozó versei Török Emil tisztelt barátom kötött nyelvű fordításában így szólnak:

Gábor a nagy fejedelm, a mikor még élt e világon.
Gyakran küldött volt hozzád a sarmata földre
Erdélyből követet (híred indította reája):
Bírni akart téged mint gyöngyét s udvara díszét.

Excellentissimo Dno Simoni Petro Bvdowinsky, Equiti Polono Virtuoso, Serenissimi S. R. J. Transylvanieque Principis peritiss. facicissimoque: ut et plurimarum Artium Professori digniss. Neotericarumque scientiarum Polydori ingeniosiss. atque omnium literatorum Fautori celeberrimo, Musagetæ colendo, In Honore Argumentum, Observantiae Testamentum, Devotionis Monumentum, Consecrata, allata atque oblata officiose, anno acrae Christianicae: SIMON PETRE BVDOWISKY, PRECOR ESTO VIRENTE VIRTVTIS RATE! A Johan. Maconio ab Honigdorf, Philosoph. M. & P. L. C. Albae Juliae Execubebat Jacobus Effmurd.

És ez okon díjat rendelt vala tiszteletedre
(S a mikoron sikerült pompával vonni magához)
Mesterségednek s munkádnak drága jutalmat
És rendes fizetést s egyebek hasznélvezetét is,
S méltán, mert méltó voltál fejedelmi kegyekre:
Méltán megszerzed neked a magas udvari állást
Lelki tehetséged s nagy eszednek ritka csodái.

Ezt tanúsítja a gyászravatal, az az érzebeli munka,
Melyet Mnemosynéd a dicsőült fejedelemnek
Emlékére csinált, hírt hogy örökre jelentse:
Roppant fáradság s kitűnő szellemnek a műve,
Melynek ritka becsét nem is éri föl észszel a köznép,
Bámúlhatja pedig még fenkőlt lelkű művész is,¹
Ennek az árából szép hasznod volna bizonynyal.
Hogyha csak a pénzvágy s nem a hírnév bántana téged,
Mintse' rakás pénzért áruba bocsátani akarnád,
Inkább általalod jó szívvel a dísz-követeknek,
Kik Poroszországból minap Erdélyhonba jövének,
Brandenburgnak választó-fejedelme szavára,
A ki a mi fejedelm-nőnknek Katalinnak az édes
Testvér-bátyja. Saját szántadból adtad azoknak
Vinni ajándéknak a Választónak eléje
S hódolatod jeleül Ögróf fejedelmi családdhoz.
A követek köszönik neked ő fensége nevében
És az ajándékot viszonozzák súlyos aranynyal.
Ezt tanúsítja e sír; gyászpad, temetési szövetnek,
És a czipruslomb, mely a hamvurnára borúlgat
A mi e síremlék szemlélni való esoda-volta,
Az, kegyes olvasó, eme rajzban tárul elődbe.²

¹ Eredetiben az utóbbi hat sor így hangzik:

Sic patet ex Castro, ducto super aere, Doloris,
Quod tua Mnemosyne Gabriells, morte perempti
Manibus effictum libavit, more Holocausti
Perpetui; Mirandum opus, ingentisque laboris
Moles. Artifice haud dignanda e plebe lutosae.
Quinimo excelsi Fabro dignanda cerebri.

² A síremlék leírása eredetiben így hangzik:

Sic patet erecto ex Tumulo, facibusque feretro
Funereis junctis, adfixa urnaeque epresso;
Nostris commemoranda annis mole, atque futuris:
Quae tamen aspicienda et suspicienda patescit
Hic tibi, Lector Amice, papyro excusa nitenti;

A példányban itt egy mutató-kéz van. A következő sorok,

S a „Majuma“ egyetlen fennmaradt példányának épen
az a lapja hiányzik, mely a síremléket ábrázolá.

De mi volt hát tulajdonképen ez a Maconius és többi
kortársak által annyira magasztalt emlék, melyhez hason-
lót addig, mint az emlékiró mondja, Erdélyben nem láttak?
Az alkalmi versek világosan megkülönböztetik a castrum
dolorist: a ravatalt s a síremléket. Amaz a temetési pompá-
hoz tartozott, annak végeztével elszedték. Ez utóbbi mara-
dandó alkotás kívánt lenni; tulajdonképen hát a temetés után
készülhetett el. Az a minta, melyet Budovinszky érzebeli esi-
nált, vagy díszítménye volt a castrum dolorisnak, vagy
annak mintázata. Ezt a mintát ajándékozta ő Koszpothnak
s ezt vitte magával ő a Brandenburginak — míg maga a
síremlék, melyet a kép ábrázolt, mint Maconiusból is kitű-
nik, de mint más emlékek világosan mondják, dombormű volt.

Ez azonban nem zárja ki, hogy maga az érzeminta
is ne lett volna basrelief s ne ábrázolta volna a síremléket.
De ez csak föltevés, melyet addig míg a Majuma teljes
példánya nem kerül elő, megoldani nem leszünk képesek,
legalább magából a Majumából aligha. Maconius verse amaz
idők szavakkal játszó, üres és szellemnélküli költeményei
közé tartozik. Versbe szedett próza, tele ömlengésekkel

melyek nem tartoznak ugyan az emlékre, de Budovinszkyra vonat-
kozólag érdekes adatokat tartalmaznak, így hangzanak:

Sic nata patet e Sobole, omen habente repertis
Militiae Stratagematibus solerte lapillo.
(Quomodo, nimirum, valeat fraudarier Hostis,
Incassesque rui, praeda et Victoris haberi.)
Quam sub tutela private Sedula nutrix
Haecenus informat, nec mittit ad aetheris auras;
Quamvis discupiat doctorum hanc turba Virorum,
Magnus praecipue ille Alstedius hoc opus urget.
O utinam tandem teneris robustior actas
Acceleret membris, lumen videantque petatum!
Tunc Svadae monumenta tuas, tunc Serinia et Artis
Admiranda forent currentibus Orbe Mathesis,
Ipsi Bellonae, Marti miranda vel ipsi,
Gradi Vique ipsis miranda horrendaque, pullis.
Nam sibi quam septem Graiis, ego credo, Sophistis
Esse Facultatum Doctrinae plus praeaeutae.

gondolat nélkül, izetlen és túlzó magasztalásokkal, csupa mesterséges szójáték, egy csomó onomasticon, melyekből semmit sem tanul az olvasó, legfennebb a szerzőt bámulja hogy tud összeírni tizenkét lapot gondolatok nélkül s hogy tud dieséreteiben áradozni, a túlzás legszélső határáig menve.

Aztán neki tulajdonképen nem is volt ezélja leírni a siremléket: ő csak annyiban érinti mennyiben Budovinszky genialitásának igazolására szükségesnek tartá s le is csak azért rajzoltatta. Bámulja benne a strategát, a mérnököt, a matematikust, a lovászmestert. Hogy Bethlen csak ez utóbbi minőségben használta-e? vagy többi tulajdonait is érvényesíté? az sem jó ki világosan a sok üres szóból, legfennebb sejthetjük hogy nem egyszerűen lovászmestere volt. Annyi bizonyos, hogy az udvarhoz tartozott s abban bizonyos szerepet játszott. Bethlen szerette az ünnepeket, voltak udvarában jelképes előadások s ezek rendezésénél juthatott Budovinszkynak szerep.

De a nagy költséggel megszerzett lengyel névvel semmi emlékiratban sem találkozunk. Hogy az udvarnak egyik tagja volt Budovinszky, azt egyedül csak Maconius Majumájából tudjuk. Rosz verseinek hát minden esetre veszítünk annyi hasznát. Ha pedig sikerülend könyvének egy teljes példányát feltalálni, akkor legalább bírní fogjuk, legalább rajzban, azon idők egyik nevezetes emlékét, melyből korunkig idomtalan közhalmaznál egyéb semmi sem maradt fenn.

* * *

Még Budovinszkyról akarok pár szóval megemlékezni. Attól fogva, hogy Rákóczy fejedelemmé lett, nyomát egészen elveszítjük. Csak egyszer találtam róla emlékezést Máriássy-nak 1639. aug. 29-én Rákóczyhoz írott levelében. E levélből tudjuk meg, hogy Budovinszky Rákóczy uralkodása elején elhagyta Erdélyt s a krakkói vajdához költözött, a kinek igen intimusa és tanácsosa volt még abban az időben

is. „Ennek (írja Máriássy) azért nagyon nagy becsületi a vajdánál, mert mind Nagyságod mellett s mind a jó emlékeztető fejedelem mellett lakott.”¹

II.

A monumentumra garas pénzben hagyott 18,000 frtból, mely azonban jó értékben, tallérban, koránt sem volt annyi, a monumentum elkészülte és behelyezése után még fennmaradt hétézer forint. Azután hogy I. Rákóczy György fejedelemmé lett, portai költségek fedezésére más, még el nem helyezett pénzzel együtt az öreg úrtól — így nevezték Bethlen Istvánt rendszeren — kölcsön vette.

Ez a másik 20,000 ftnyi összeg a fehérvári iskola alaptőkéje volt.

Végrendeletében hagyta azt Bethlen Gábor.

Kemény János Emlékirataiban (140. l.) olvassuk: „testamentumot is tőn — t. i. Bethlen — halála előtt többel felesztendőnél . . . a fehérvári collegiumhoz az enyedi jószágot, a collegium építésére néhány ezer forintokat,

¹ Máriássy írja Rákóczy-nak 1639. aug. 30-án: „Egy cavalcator volt K. U. a jó emlékeztető Bethlen Gábor fejedelemnek, kinek kijövele lett a mint értem Ngd fejedelmi regimene idejében, ezt Ngdnál laktában ismerte a secretariusom, igen intimusa s tanácsosa a vajdának mostan. — Mikor a madarakkal oda küldtem volt ez sokat beszéllett Ngd felől, többi közt, hogy panaszsképen emlegetné a vajda, hogy mi lehessen az oka, hogy Ngd simpliciter respuálta és posthabálta vele való ismeretségét, és mi lehetne az oka, hogy semmi szolgálatját nem kívánja Ngd. Ez mellett noha tagadta hites expeditorom tudni valamit igaznak az Ngd indulása hirdetésében, de mindazáltal ő bizonyosnak állírmálta és sok inconvenientiákat, obstaculumokat számlált elő Ngd indulása felől, comparatiot tevén Bethlen Gábornak indulása s szerencsés successusa között, és az Ngd indulása avagy igyekezeti között, előszámlálván mennyi kalvinista és lutheranus akkor voltak többi között Ngd akkori uraságában nagy segítsége. Ismét hogy minden uraktól és kölcsös városoktól reversálissa volt s úgy indult meg, hátra hagyván az igazságnak serény promotorát discursusából, ki az kiesinyek által szokta dicsőségét végben vinni. Ennek K. U. azért van ott nagy böcsületi, hogy mind Ngd mellett, mind a jó emlékeztető fejedelem mellett lakván, az ilyenek altatják tanácsokkal a vajdát. —”

viszont annuatim Debreczenből néhány ezer forintokat, egy igen gazdag medályt circiter kilenezezer tallérost, tokaji hegyen az hét szőlőket többeket is⁴ legálván.

De maga a végrendelet másként mondja azt el. E szerint Bethlen hagyott: a collegium épületire 6000 ftot; „annak felette húszezer forintot készpénzt azon collegium tartására; az kiben gubernator öcsém uram osztasson ki a keresztyén városokra, Kolosvárra, Váradra, Debreczenre és egyéb helyekre a tanács által, hiteles és jó lelkiismeretű emberek értékekre, a kiknek a tanács akarja; de a capitalis summát be ne vegyék, hanem successive a ki hiteles ember mit kér belőle a tanács adja ki; de annuatim decem pro centum lévén az interesse, avval tartásák a collegiumot; annuatim 2000 ft levén az interes.⁴ Ezenkívül a Hétszöllőt, Enyedet, Miriszlót, Fel-Enyedet, Décsét Musnát, Hidast, a bessenyi és henningfalvi portiót.“

A Kemény által említett debreczeni évenként fizetendő néhány ezer frtról s a medályról nincs szó — tán ezek is azok közé tartoztak, melyekről azt mondja hogy életében kézhez adta. Hogy Kemény e dologra nézve tévedt, azon nem lehet csodálkozni. Sok év folyt le azóta, hogy e dolog történt, addig, míg Emlékiratait írta. De feltűnőbb tévedése annál a pontnál, hol azt írja le, hogy mi történt e hagyományyal.

„Cselekedte vala — mondja hátrább (261. l.) — azt is az fejedelem, hogy Bethlen Gábortól az fejevári collegium épületire legáltatott néhány ezer forintokat kölcsönözésnek színe alatt azon öreg úrtól, Bethlen Istvántól extorqueálván semmiképen meg nem adá sok unszolására is. Kilenezezer talléros medált is kezéhez vevé és az tokaji hétszöllőket is debreczeni adóból való néhány ezer forint summával elfoglalá megadásnak színe alatt, melyek még maig úgy tudom oda vannak.“ Ipsissima verba.

Valóban rettenetesen elhagyá emlékezete: s az ő végzetes „úgy tudom“-járja egy egész sereg író, mindenki ki e tárgygyal foglalkozott, magam is köztök, elmondó az igazságtalan vádat Kemény után, hogy Rákóczy megkáro-sítá a fehérvári iskolát — pedig Kemény volt Rákóczynak egyik s épen főbiztosa, midőn az összeget visszafizette.

Tanulságos dolog jön ki belőle, ha az események foná-lán végig megyünk.

A collegium 20,000 ftja, melyről Bethlen úgy rendelkezett, hogy öcsese a nagyobb városok tanácsainak kezé-ben helyhezze el, még másfél évvel a fejedelem halála után is, az emlékből fenmaradt 6000 ftal az öreg úr kinestára-ban hevert, mitsem jövedelmezve az iskolának. A mint Rákóczy fejedelemmé lett, a „porta contentálására“ azaz a török adó lefizetésére felvette tőle a 26000 ftot. Tehát nem is volt egészen magán adósság.

Különben az államadósság csinálásának ez a módja azon időben nem is szokatlan dolog. Ugyanaz az ország-gyűlés, mely a portai követeket kinevezte, szavazta meg az adót is. De a követeknek sok esetben azonnal kellett indulni vagy már elindultak: s minthogy az adók befizeté-sének terminusa hetek, havak mulva történt, polgárok, főurak előlegezték az országnak s a fejedelemnek az adóból hiányzó összeget.

Míg az öreg úr s Rákóczy közt még volt az egyet-értés, nem is volt ebben semmi baj. De Bethlen István nem tudta elviselni, hogy egyszerű főúr legyen ott, hol kor-mányzó volt s expatriálta magát. Most már követelni kezdte a pénzt: Rákóczy pedig sokkal vigyázóbb, előrelátóbb, de bizalmatlanabb is volt, hogysem annak adjon pénzt, ki azt ellene fordíthatta volna. Egészen alkalmas dolog volt ez is a két fél egymás iránti idegenségét növelni. Elégge ki van derítve mi volt ez elidegenedés valódi oka: legtöbb része van abban a helyzetnek, viszonyoknak, körülményeknek, de elmérgesítette Rákóczy nyakas, hajthatatlan természeté, mely nem szeretett a viszonyokkal megalkudni, kivált ha a törvény rideg betűjének értelme neki adott igazat.

S a holt betű ez esetben egészen az ő javára döntött.

Adott-e Bethlen Istvánnak Rákóczy kötelezvényt, midőn ez összeget felvette tőle, — mi különben valószínű — s ha igen minő alakban állította azt ki, mint nyugtatványt vagy mint adóslevelet: nem tudjuk, minthogy ez a nagymennyi-ségű hivatalos iratból nem tűnik ki. De ha adott is: arra lehet következtetnünk, nem olyan volt az, mely a collegium

követelését biztosította volna. Midőn a gróf Egerbe s onnan Budára menekült, megkezdendő azt a ránézve végzetes actiót, mely Rákóczy hatalmának teljes megszilárdításával végződött, követelései élére a monumentum s a collegium pénzét állította. Rákóczynak épen Budán levő követőtől Szalánczytól megküldte sérelmei, követelései jegyzékét: az első azt követelte, hogy a 20,000 forintot tizezer forint kamattal a püspöknek s 6000 forintot magának Bethlen Istvánnak azonnal fizessen le. Ugyanazt követelte a terjedelmes kiáltványban is, melyet 1636. jan. 12-én Budán adott ki s a vármegyékhez és erdélyi rendekhez intézte: esak hogy a követelés összegei itt másként vannak felsorolva: 20,000 ft iskolaalap, 6000 forint építési pénz s 10,000 forint monumentum pénz.

Ezen követelés elintézésének sürgősségét maga Rákóczy is érezte. Január elejére összehívta a tanácsurakat Szamosújvárra s ezekkel egyetértve február 15-ére Kolosvárra országgyűlést hirdetett. Ugyanakkor — február 1. — körlevél alakjában ő is felelt az István úr által szétküldött körlevélre. Minden vádat pontonként s tüzetesen czáfolt: csak a monumentum és iskola-alapból kölesön vett pénzre felelt általánosan: Nem szólt a kölesönről csak a módról, a hogy azt István úr előadta: fáj neki, hogy az egyház és iskola iránt ridegséggel vádolja „ezéért nem tett abban a mit tett — ám járjon végére a püspöktől. Ő megtartja az isten parancsolatját, de nem a farizeusok módjára vagy képmutatások szerint — mert tudja, hogy a mit titkon eslekszik, a „mennyei atya nyilván fizeti meg“. Hogy pedig az iskola-alap kérdése tisztázva legyen mind a 20,000 ft alapról, mind a 6000 ft építési pénzről sajátkezűleg aláírt s a cancellár által ellenjegyzett tértívényt állított ki febr. 9-én Geleji Katona István püspök az egyház és iskola képviselője nevére, a visszafizetést két év lefolyása alatt ígervén teljesíteni s összes jószágait addig is lekötve.

A nagy fontosságú irat szövege így hangzik:

1636. február 9.

Nos Georgius Rákóci dei gratia princeps Transylvaniae partium regni Hungariae dominus et Siculorum comes etc.

Damus pro memoria et in testimonium praesentes: Hogy mi ezelőtt való időben, ottan hamar, tudniillik fejedelmi méltóságunknak boldog kezdeti után, midőn ez mi állapunknak és országunk közönséges békességének irigylői és gonoszakarói ellenünk haddal, fegyverrel készülének, azon hadak ellen országunk oltalmazására és közönséges békességének megtartására való készületünknek elkerülhetetlen nagy szükségére azt az húszezer forintot, kit az fehérvári collegiumbeli tiszteteletes tanítómestereknek, professoroknak mindenkor tartásukra, és más hatezer forintot, kit azon collegiumnak építésére boldog emlékeztű Gabriel fejedelem praedecessorunk testamentomában hagyott volt, tekintetes és nagyságos iktári öregbik gróf Bethlen István kezéből kölesön és úgy, hogy jövőendőben az collegium számára megfizessük, elkértük és felvettük volt; és azon summákat tollunk elszakadtott némely pártosoknak gonosz ügyekezetek és országunk romlására való szándékok ellen tött egyéb sok és nagy költségink miatt eddig is az collegium számára meg nem fizethettük, hogy mind azoknak az summáknak megfizetéséről az Erdélyben való reformatata ecclesiákbeli egész egyházi böcsületes tanítórendek bizonyosak lehessenek, mindnyájan ő kegyelmeket közönségesen és egyen-egyen is arról assecurálni és bizonyosokká tenni akarók, hogy az mostan serkedező és kezdetettni látható zűrzavarokat és háborgást isten kegyelmessége által megcsendesítvén és leszállítván, azután legelsőbbben lehető alkalmatossággal mind az collegiumban leendő becsületes tanítómestereknek, professoroknak tartására rendelt húszezer forintot s mind azon collegium építésére hagyott hatezer forintot, az mi abban az építéstől meg fog maradni, melyeket mind együtt kölesön (a mint megírók) az közönséges szükségre felvettünk volt, az collegium számára avagy készpénzül megadjuk és megfizetjük, avagy állandó örökös jószágot adunk érte, avagy pedig, mivel az közönséges szükségre vettük és költöttük el, az országgal bizonyos módot, utat mutatunk közönséges constitutio által épen az húszezer forintnak s az hatezer forintnak is az collegium építésétől megmaradható részének megfizetéséről; a meddig penig vagy

készpénzül megfizethetjük, vagy a collegiumnak jószágot adhatunk érte, vagy az ország módot mutat azért való contentatióban, addig minden esztendőben másfélezer forint készpénzt adunk és fizetünk interessere az collegiumnak. Ha peniglen az idő alatt, miglen azt az egész húszezer forint summát és hatezer forintnak az collegium építésétől megmaradható részét vagy készpénzül megfizetnők, vagy jószágot adhatná(n)k érte, avagy az országgal az contentatióról bizonyos módot mutathatunk az megfizetésre, addig holtunk történnék magunknak (kitől az úristen irgalmas jóvoltából oltalmazzon), teljes hatalmat akarunk adatva lenni az Erdélyben való reformata ecclesiákbeli egész tanítórendeknek, hogy az húszezer forintról és az hatezer forintnak is az collegium építésétől megmaradható részéről az erdélyi birodalomhoz tartozó Magyarország részében levő jószáginkban levő ingóbingó javainkból elsőben, ha penig olyan nem találhatnánk arra elegendő, ugyan magokból is azon jószáginkból az collegiumnak elégséges megfizetést és contentatiót vehessenek: az minthogy azon húszezer forint summának és hatezer forintnak az collegium építésétől megmaradható részének a megírt mód szerint levő megfizetésről ő kegyelmeket a megmondott egyházi rendeket assecuráljuk és bizonyosokká tesszük: Holtunk utánra penig, kitől Isten oltalmazzon, ha akármelyik megírt módon addig meg nem fizetnők, avagy az országgal a megfizetésre bizonyos módot nem mutatnánk, az erdélyi birodalomhoz tartozó Magyarország részében levő jószáginkban levő javainkból is avagy a megírt mód szerint magokból is azon jószáginkból az egész húszezer forint summáról s az hatezer forintnak az collegium építésétől megmaradható részéről való eleget vételre ő kegyelmeknek az egyházi rendeknek ugyan mostan teljes hatalmat és szabadságot adunk ez mi kezünk írása és pecsétünk alatt való levelünknek bizonsága által. Datum inctore nostra Szamos-Ujvár die nona Mensis Februarii anno domini millesimo sexcentesimo trigesimo sexto.

G. Rákóczy mp. (P. H.)

Martinus Markosfalvi mp.

Secretarius.

A februári országgyűlés határozottan Rákóczy mellett nyilatkozott. Bethlen Istvánnal szemben elhatározta ugyan kísérletet tenni, hogy lépjen a békés kiegyenlítés útjára, de egyszersmind minden eszközt megszavazott, hogy azon esetben ha ez nem sikerülne, Rákóczy sikerrel szállhasson szembe Bethlennel. Egyik útja volt ennek a Budára s a portára küldendő követtség, mely többi közt a kölcsön ügyében is vitt utasítást magával. A collegium pénzét illetőleg ki kellett jelenteni, hogy a kiegyezés már megtörtént az ecclesiával s a püspökkel — a másik, a monumentum hétézer forintjának meg nem adása nem a fejedelman múlt.

Rákóczy jól számított, hogy a kiegyezés nem jön létre. Bethlen nem állott meg a félúton. Márczius 17-én újabb nyilatkozatot adott ki, mely pontonként czáfolta a fejedelem válaszát. Csak fitymálta a püspök nyilatkozatára való hivatkozást. Bár adhatna — mondá — oly nyilatkozatot, hogy Rákóczy megépítette az iskolát. Még kevesebbe vette a contractust. Adott már neki Rákóczy külön obli-gatoriát is, contractust is: de mi hasznát látta ő azoknak?

És e vád ellen hiában hivatkozott Rákóczy arra, hogy az interest ő eddig is fizette, a derék summára nézve a püspök contentus a contractussal: állandó sérelmi pont maradt az ezután is. A május 25-re Fejérvárra hirdetett országgyűlés újabban tárgyalta azt. Eleinte nem akart beleereszkedni, hogy az „a püspök dolga“ igazítsák együtt, de mégis érezte, hogy egymagában a contractus nem biztosíték. Annak jelentette hát ki, a mi valóban volt: az ország adósságának. Törvényt hoztak, hogyha a fejedelemnek addig történnék halála, a míg azt ki nem fizeti, a mi fizetetlen maradt, arra nézve biztosítják az ecclesiát, hogy kára nem leszen, és a summa tőle el nem idegenül, s a fejedelem utódai kötelesek az „ecclesiát a fiscuséből contentálni“.

Végre mégis fegyvernek kellett a esemőt ketté vágni, s midőn itt Rákóczy maradt győztes, a végkielégítést tracta útján megkísérteni. A collegium pénze s az építésre hagyott összeg ebben is szerepet játszott — de a monumentumra felvett kölcsön elmaradt. Maga Geleji püspök volt az, ki István úrhoz fordult s sürgette, hogy az tractába felvétessék.

Ügy történt. Bethlen István Lippa nov. 13-án kelt követeléseinek első pontja azt kötötte ki, hogy a collegium pénze egy év alatt fizetessék le; ha az építéssel s alumniummal a püspök meg van elégedve az „az ő lelkiismeretén s ítélétin álljon.“ A béke pedig úgy jött létre a mint Rákóczy akarta: dec. 4-én kötelezte magát hogy a 20,000 ftot két év alatt a kamatokkal együtt lefizeti s a collegiumot felépítteti.

Szavát be is váltotta.

Még el sem telt a két év, 1638. sept. 16-án bizottságot küldött ki, hogy a püspökkel számot vessenek, hogy mikor mennyit fizetett le. Ennek a bizottságnak épen Kemény János, főkomorník, ugyan az, ki emlékirataiban arról mit sem akar tudni, volt elnöke s Fejérváry Péter fizető deák és Czikó Mihály udvarbíró egyfelől s Geleji, Alstäd és Csulai másfelől voltak tagjai, kik octóber 6-án az egész összeget átvették, s arról következő nyugtát állították ki:

1638. october 6.

Nos Stephanus Geleji ecclesiarum orthodoxarum in Transylvania episcopus, Joannes Henricus Alstädius S. S. Theologiae et Philosophiae in Collegio Alba Juliano Professor et Georgius Csulai suae Illmae Princ. Cels-nis concionator aulicus. Damus pro memoria per praesentis significantes, quibus expedit universis. Hogy az idvözült kglmes urunk akkori fejedelmünk az néhai fölséges Bethlen Gábor istenhez ő felségéhez s anyaszentegyházához és Gyulafejérvárott rendeltetett collegiumhoz való buzgóságából legált volt testamentumban megnevezett Gyulafehérvárott levő collegiumnak tartására abban tanuló ifjaknak, professoroknak, mestereknek sustentálásokra húszezer magyar forintot oly ok alatt, hogy azt az húszezer magyar forintot interestre kiadván, abból az interestből legyen az collegiumnak tartására, táplálására gondviselés. Mely húszezer forintot mostani kegyelmes urunk fejedelmünk az tek. mls és ngs Rákóczy György urunk isten kglmességéből *sat.* . . . etc. fejedelemségének kezdetin 1630. esztendőben mindjárást az országnak akkori közönséges szükségére vőtte volt kezéhez tek. ngs idősbik gróf Bethlen István urunktól, úgy

mint kinek gondviselésére azon summa bizattatott volt. Annak utánna az derék summa urunk ő nga kezénél lévén, végeztük volt ő ngával az 20,000 ftnak interesséjéről, úgy hogy esztendőnkint 1500 ftot adjon interestében. Így ő nga kezénél lévén mind az 20,000 ft derék summa s mind penig annak esztendőnként való interesséje. Mivel penig ő nga az collegiumnak szükségére egyszer is másszor is bizonyos summát adott én kezemben püspök kezében, akarván megtudni ő nga az mi kglmes urunk s mi ecclesiájok mennyit fizetett volna már ő nga és menni summa volna még hátra fizetetlen, az nemzetes Kemény János urunk főkomorníkjának Fejérváry Péter fizető deákjának és Czikó Mihály fejérvári udvarbírájának paranesolván, hogy minden erogatiókról igaz számot vessünk egymással: arról való ratio renddel ez szerint következik:

Anno Dni 1638. dei 16. Sept. Albae Juliae.

Az collegium számára tartozandó 20,000 ft summának contentatiójáról püspök Geleji István uramnak való számvetés. A capitalis summa volt húszezer forint i. e. fl. n. 20,000

Erről urunk ő nga kglmesen ez szerint contentálta ő kglmet:

Paratis in pecuniis adatott ő nga in anno praesenti négy úttal tizenötezer forintot	i. e. fl. n. 15,000
Az miklóslaki portiót inseribálta ő nga kétezer forintban	i. e. fl. n. 2000
Felső-Orbót, Kis-Orbót és az gyógyi portiót inseribálta ő nga négyezer forintban	i. e. n. fl. 4000
In summa a contentatió teszen huszonegyezer forintot	i. e. n. fl. 21,000
Kitudván az capitalis summát u. m. húszezer forintot, marad még az mennyivel ő nga többet adott, kit az interestében kell computálni, ezer forint	i. e. fl. n. 1000
Az megirt 20,000 forintnak interesséje nyolczadfél esztendő alatt, minden esztendőre 1500 forintot computálván, teszen tizenegyezer kétszázötven forintot	i. e. fl. n. 11,500

Erről urunk ő nga ez szerint contentálta ő kglmét:

In anno 1633 et 1634 leváltak ő kglmének az szászságról bort ezer forintért	i. e. fl. n.	1000
Ismét bort ezer forintért	i. e. fl. n.	1000
Eodem anno Décsye megvételére nyolczszáz forintot	i. e. fl. n.	800
Anno 1635 leváltak ő kglmének Csulai György uram által nyolczszáz forintot	i. e. fl. n.	800
Szebenből borvételre adtak ötszáz forintot	i. e. fl. n.	500
Az sz.-mártoni portió vételért leváltak hatszáz forintot	i. e. fl. n.	600
Item borvételre négyszáz forintot	i. e. fl. n.	400
Az collegium építésére az hatezer forint summánál ment több 4768 ft-nál 52 pénznél, de mivel ő nga kglmességéből elengedte ezt az 768 ft 52 pénzt s deputálta ő nga az interessére ebből négyezer forintot	i. e. fl. n.	4000
Bisterfeldius uram levált 450 forintot	i. e. fl. n.	450
Tarackközy adóssága 350 "	i. e. fl. n.	350
Keresztur inscripturaja 500 "	i. e. fl. n.	500
Summa facit 10,400	i. e. fl. n.	10,400
Ehez hozzá contentálván az 20,000 forintról való contentiónak superfluumát u. m. az feljül megirt ezer forintot	i. e. fl. n.	1000
Igy ő nga mind az derék summáról s mind annak interesséjéről épen contentálta püspök uramat, úgymint az capitalis summáról, mely volt húsz-ezer forint	i. e. fl. n.	20,000
Mind interesséjénél, mely tizenegyezer kétszáz ötven forint	i. e. fl. n.	11,250

Mi feljül megirt személyek az ecclesia nevével a feljül megirt számvetést és az derék summának, úgymint húsz-ezer forintnak és annak interessejének megfizetését acceptáljuk minden részeiben s az mi kglmés urunkat successorit és minden haeresit, mind az derék summának u. m. 20,000 forintnak s mind interessének éppen való megadásáról és meg-

fizetéséről quietálják in perpetuum, úgy hogy sem mi, sem utánunk valók s az ecclesia ezért az egészben megfizetett summáért, sem ő ngát az mi kglmés urunkat, sem successorit és minden haeresit nem keressük s nem is kereshetjük. In ejus rei memoriam firmitatemque perpetuam praesentes hasce nostras, propriarum manuum subscriptionibus sigillorumque impressionibus roboratas suae illustrissimae celsitudini ejusque haeredibus et successoribus universis nomine ecclesiae dandas duximus et comedendas. Datum in civitate Alba Julia dei 6 mensis Octobris anno dni 1638.

En felül megnevezett Geleji K. István P. kezeimmal és elmém alája írok és az oda fel megirt módok szerint a mi kglmés urunkat ő ngát minden posteritásával együtt én magam és successorim nevével quietálok az erdélyi orthodoxa ecclesianak közönséges peesétének vigorával.

(P. H.) m. p.

Ego Johannes Henricus Alstadius in Schola Albensi p. t. professor fateor hac mea manu Illum Dnum principem Dnum elementissimum juxta tenorem hujus quietantiae praedictae summam rite persoluisse ita ut suae celsitudini nihil restet de ista summa exsolvendum.

(P. H.)

En Csulay György ő ngának mostani egyik udvari praedicatora hasonlóképpen az felül specificált summának megadása felől ő ngát successorival együtt quietálok ez kezem írása és peesétem által.

(P. H.)

(Vörösvári ltár capsá 29. fasc. 16 Nro 1.)

Ez napig oct. 6-ig nemcsak az egész tartozás interessevel együtt volt törlesztve, hanem a collegium is fel volt építve, még pedig úgy, hogy a fejedelem a Bethlentől hagyott 6000 fton túl 4768 ftot, összesen 10768 ftot költött az építésre. A mint Rákóczy az utolsó fillérig lefizette tartozását s Kemény János és társai elkészültek a számadással, Geleji a püspök visszaadta az 1636 febr. 9-én kiállított

a kötelezvényt. Mielőtt Rákóczy azt elhelyeztette volna, családi levéltárában következő jellemző szavakat írta hátlapjára:

„Mindennél az Bethlen István uram háborgatási között, kiket isten látott, hogy méltatlan szenvedtünk, az volt keservesebb, hogy az mostani erdélyi püspök Gelei István uram, sem az obligatoriánknak, kit acceptált volt, sem az mi jó lelkiismeretünknek s az isten tisztességéhez való tökéletességünknek nem hívén, abban az állapotban, az tracta idején ellenségünkhez folyamodott volt ennek megvételéért; maga bizonságom az isten s magam lelkiismeretem, ha ezt nem eselekedte volna is, megadtuk volna s még többet; el is hittük minden kétség nélkül, ha az úristen látta volna azt mi bennünk, hogy azt akartuk volna tőlök vesztetni, soha az úristen olyan szerencsésen, boldogul ki nem vezérelt volna háborgatóink kezekből; de hála istennek, ennek is megfeleltünk s nem panaszkodhatik már. Albae Juliae 1 Sept. 1638. adta vissza, irtuk mi is ezt reá.“

Rákóczynak igaza volt. Geleji eljárása méltán sértette őt. Senkinek sem volt kevesebb joga a megpróbáltatás perezeiben szorongatni őt, mint épen Gelejinek; hiszen e zaklatott évben, s kevéssel elébb, hogy a püspök a zaklatókhoz fordult, adta ki Rákóczy az ő Gradualját s küldte szét ajándékban az egyházaknak. S ez a nagy könyv, a hazai könyvnyomtatásnak ma is egyik büszkesége, ezerekbe került. De a takarékos ember hol isten dicsőségéről volt szó, ott bőkezű volt: ifjak taníttatása s külföldre küldése, iskolák és egyház emelése, megajándékozása, ispotályok fentartása évenként sok pénzébe került.

De keserűségét is a szenvedett sérelemért magában fojtá. Anyagilag és szellemileg egyaránt teljes buzgalommal támogatta a püspök működését — ő adta ki a püspök nagy munkáit: a Titkok titkát, a Válság titkát. S ha párhuzamba tesszük e tettét, azzal, mit e munkák előszavában írt, hajlandók leszünk elhinni, hogy maga is megbánta percznyi ingadozását, habozását.

*

*

*

És most értekezésem végéhez érve legyen szabad a kérdésnek egy másik oldalához is hozzá szólni, t. i. annak jogi oldalához.

Bizonyynal nem Rákóczy volt az egyetlen ember az uralkodók közül, a ki nagy szükség idején ott vett pénzt, a hol talált s hozzányúlt az alaphoz is. Ezt a helyzet rendesen menti, vagy legalább igazolja. A pénzt Rákóczy Bethlen Istvántól nem magának, nem saját szükségére vette fel, hanem a portai adót fizette vele, a mely országos adó volt. Szemben azzal, mit a fejérvári iskoláért tett, melyet felépített, dézmákkal, portiókkal ajándékozott meg s melyet mindig fejedelmi scholájának tekintett — nem is oly nagy dolog, s nem jutott volna oda, ha Bethlen István menekülésekor kiadott kiáltványaiban fel nem fújja. Természetes, hogy az ügy rendezése után ő elhallgatott s bár később is fordultak elő differentiák közte és a fejedelem közt, de Rákóczy adósságáról többé sohasem emlékezett meg. Hiszem, hogy a bemutatott két okirat előkerülése örökre el fogja némitani a méltatlan és Rákóczyhoz nem illő vádat.

Nem tagadom Tekintetes Akadémia, hogy kegyelettel viseltetem a „rideg, fősvény, türelmetlen“ ember iránt — mert ő törhetetlen erélyt tanusított a veszély napjaiban, mert hazája vallása szeretét nemcsak száján viselte, hanem tényleg kockára is tette ezekért vérét, vagyonát, családjá jövőjét, mert végre neki, egyedül neki köszönhetjük törvény-könyvünk egyik legszebb lapját — a linezi békét.

És legyen ezért megboesátva nekem, ha untattam Önöket. De én azt hittem, hogy a véletlen, mely e két okmány feltalálásához vezetett, kötelességet is ró rám: a bemutatás kötelességét: annak akartam megfelelni.